

**МОРФОНОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ
ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ НА -НН(Я), -ЕНН(Я)
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

ІННА ДЕМЕШКО (Кіровоград)

У статті розглянуто особливості морфонологічної адаптації віддієслівних іменників на *-ння*, *-ення* в сучасній українській літературній мові, спрогнозовано можливі морфонологічні зміни, встановлено морфонологічні моделі.

The article is considering the peculiarities of morphonological adapting the verbal nouns with suffixes *-ння*, *-ення* in the modern Ukrainian literary language. Possible morphonological changes are forecasted. The morphonological models are installed.

Ключові слова: морфонологія, морфонологічні зміни, морфонологічні моделі, модифікація морфем, морфонема, віддієслівні іменники.

Key words: morphonology, morphonological changes, morphonological models, morpheme modifications, morphemes, verbal nouns.

У значна увага приділяється вивченню перехідних явищ, що забезпечують взаємозв'язок окремих мовних підсистем (фонологічної та морфологічної). М. С. Трубецької окреслив коло інтересів морфонології, визначивши такі її завдання: 1) опис фонологічної структури морфем; 2) вивчення комбінаторних фонемних модифікацій, яких зазнають окремі морфеми в морфемних сполученнях; 3) дослідження ряду фонемних змін, які виконують морфологічні функції [Трубецької, 116–117].

Розширення словникового складу мови за допомогою використання словотвірних можливостей похідних лексичних одиниць викликає інтерес до процесів, які відбуваються на міжморфемному шві. Морфонологічна проблематика розроблялася в працях Я. (І.О.) Бодуена де Куртене, М. В. Крушевського, М. С. Трубецького, Л. Блумфілда, О. О. Реформатського, О. А. Земської, В. Б. Касевича, В. Г. Чурганової, О. С. Кубрякової, Ю. Г. Панкраца. В україністиці питання морфонології порушувалися при вивченні закономірностей словозміни і словотворення у працях І. І. Ковалика, Н. Ф. Клименко, Л. Л. Гумецької, В. О. Горпинича, К. Г. Городенської, Л. І. Комарової, І. В. Козленко, М. В. Кравченко, М. Федурко та ін. Питанням морфонології присвячені праці словацьких, польських і російських мовознавців – Я. Босак, К. Ковалик, С. М. Толстої, І. Б. Іткіна.

Морфонологи зосереджують увагу на двох групах проблем – загальнотеоретичних і питаннях аналізу морфонологічних систем мов із високою регулярністю формальної модифікації морфем.

Метою статті є дослідження синхронного опису морфонологічних закономірностей віддієслівного словотворення з аналізом морфонологічно релевантних ознак словотворчих морфем. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) дослідити семантичні і сполучувальні особливості віддієслівних похідних на **-ення, -ння**; 2) спрогнозувати можливі морфонологічні зміни; 3) встановити морфонологічні моделі; 4) синтезувати план вираження віддієслівних похідних.

Виходячи з того, що морфонологія – особливий проміжний рівень мовної системи (оскільки здійснюється перехід від незнакової мовних одиниць до знакових, від фонології до морфології), то необхідно обґрунтувати виділення морфонологічної одиниці – морфонеми.

М. С. Трубецької зазначав, що кожне чергування знаходить вираження у мовній свідомості мовців у вигляді морфонеми – морфонологічних одиниць, що представлені як сукупність фонем, що беруть участь у даному чергуванні [8, с. 88].

В. Б. Касевич (представник Ленінградської фонологічної школи) підтримуючи погляди М. С. Трубецького, сповідував думку, що «немає підстав відмовляти автоматичним (фонетичним) чергуванням у статусі морфонологічних, якщо вони дають особливі варіанти морфем», розмежовуючи при цьому автоматичні і неавтоматичні чергування [3, с. 20].

Неоднозначним було ставлення вчених до цього поняття. Так, О. О. Реформатський взагалі заперечував існування морфонеми як певної мовної одиниці, В. В. Іванов пропонував назвати морфонологічну одиницю «морфонологічним рядом» (пор. фонемний ряд у фонології). О. А. Земська під морфонемою розуміє ряд фонем, що чергуються в аломорфах однієї морфеми [2, с. 98]. В. О. Горпинич вважає таке розуміння морфонеми надто вузьким, оскільки із сукупності різних змін при трансформації в похідне охоплено лише історичні (морфологічні) чергування, а всі інші морфонологічні зміни (позиційні чергування, усічення, інтерфіксація, інтерференція, зміна наголосу) залишаються поза поняттям морфонеми. Тому В. О. Горпинич пропонує розширити визначення морфонеми: «це ряд зумовлених акомодациєю морфонологічних явищ у морфах мотивуючих слів і дериватів, що формуються в певній словотвірній позиції» [1, с. 170].

На нашу думку, таке визначення досить складне як для визначення елементарної одиниці морфонології, для нього більше підходить термін «модель». Таким чином, Г. Улашин дає визначення морфонеми як певного елемента морфа, а М. С. Трубецької, О. А. Земська, В. В. Лопатін трактують морфонеми як сукупність морфем, що перебувають у відношеннях альтернативності. Отже, фонема – одиниця абстрактніша, ніж морфонема. Морфонема – це специфічна мовна одиниця, яка представлена рядом позиційно зумовлених чергувань при словотворенні. Однак, коли йде мова про конкретний вияв певної

одиниці морфології, то, напевно, доречно використовувати термін морфон (пор. морфема і морф як конкретний вияв морфеми).

Лінійні перетворення дієслівної основи, крім усічення, часто поєднуються з чергуванням. Аналізуючи формальні модифікації морфем, необхідно розрізняти чергування, що мають як парадигматичний (варіанти морфем), так і синтагматичний (сполучуваність морфем) аспект, а усічення належить до морфології слова, що виступає засобом організації морфемної послідовності (синтагматичний аспект) в межах основи мотивованого слова. С. М. Толстая зазначає, що лінійні перетворення в більшій мірі, ніж чергування, залежать від граматики і перш за все від встановлення відношень похідності між словами і способу морфемного членування [7, с. 70].

Вивчення лінійних перетворень дієслівної основи дає можливість вивчити механізм взаємоприсотування мотивуючої основи і дериваційного засобу, для яких властиві різні морфологічні засоби, оскільки дієслівна основа має вокалічний і консонантний різновиди.

У дієслівній деривації дослідження лінійних перетворень також залежить і від загальної концепції опису морфологічних одиниць, їх природи, вивчення особливостей морфологічних моделей, орієнтованих на сполучуваність твірної основи з формантом.

Залежно від мовної підсистеми, в якій здійснюються морфологічні процеси, чергування поділяються на парадигматичні і синтагматичні. Парадигматичні чергування відбуваються при словозміні і формотворенні, а синтагматичні – при словотворенні [9, с. 379]. Об'єктом словотвірної морфології є морфологічні зміни мовних одиниць (у даному випадку кореневих і суфіксальних морфем у словотвірному гнізді або в парі твірне – похідне). Найпродуктивнішими для віддієслівних іменників сучасної української літературної мови є вокалічні зміни в корені. Характерно, що в небагатьох давніх коренях відбуваються комплексні вокалічні альтернації {e//o//i} (*брести* – *бродити* – **брід**, *везти* – *возити* – **віз**); {Ø//i//o//и} (*прозріти* – **зір** – *зоровий* – *прозирати*); {Ø//и//i//o} (*брати* – *розбирати* – **розбір** – *збори*). Також мають місце чергування змішаного типу, в супроводі консонантних фонем: {и//ij//o} (*бити* – **бій** – *побоїще*); {a//ин//и//ен} (*жати* – *пожинати* – **жнива** – *женці*).

Таким чином, якщо в українській мові комбінаторні зміни кінцевої приголосної морфеми, зумовлені контактом з іншими морфемами, мають прогресивну зумовленість, то комбінаторне варіювання голосних фонем у морфемі має регресивну зумовленість. У словотвірній морфології віддієслівних похідних (зокрема іменників) сильніше виражені консонантні зміни, оскільки морфемне варіювання, зумовлене впливом кінцевої приголосної фонем у морфемі: *прива́бити* – **прива́блення** (б//бл), *відпра́вити* – **відпра́влення** (в//вл), *насади́ти* – **наса́дження** (д//дж), *зни́зити* – **зни́ження** (з//ж), *повідоміти* – **повідомлення** (м//мл), *розграфі́ти* – **розгра́флення** (ф//фл), *сплати́ти* – **спла́чення** (т//ч), *хресті́ти* – **хрещення** (ст//шч). При творенні віддієслівних похідних відбувається усічення фіналі і чергування голосних або приголосних фонем.

М. С. Трубецької зазначав, що кожне чергування знаходить вираження у мовній свідомості мовців у вигляді морфоном – морфонологічних одиниць, що представлені як сукупність фонем, що беруть участь у даному чергуванні [8, с. 88]. Відсутність комплексного дослідження морфонологічних особливостей віддієслівних іменників на *-ення*, *-ння*, що ґрунтувалося б на синхронно-діахронному вивченні мовної системи, зумовлює актуальність обраної теми.

У статті з'ясовуються основні особливості морфонологічної адаптації віддієслівних іменників на *-ення*, *-ння*. Фактичний матеріал засвідчує, що при творенні похідних іменників на *-енн(я)* із словотвірним значенням узагальненої опрідметненої дії (процесу), найчастіше використовуються такі морфонологічні засоби як усічення, консонатні альтернації та зміна наголосу (ММ «У + Ч + А»).

Своєрідність цієї морфонологічної моделі визначається тим, що у ній представлені морфонологічно членовані іменники. Матеріалом дослідження слугують віддієслівні іменники та їхні мотиватори, які дібрано з «Інверсійного словника української мови». Проаналізовано 6 032 віддієслівних похідних на *-ення*, *-ння* (на *-ання* – 3 881 ВДІ (з них на *-яння* – 283 ВДІ), на *-ення* – 1 597 ВДІ, на *-іння* – 552 ВДІ, на *-иння* – 2 ВДІ, що належать до різних семантико-словотвірних полів (ССП «процесу чи стану», «конкретного предмета», «абстрактного поняття»).

У зв'язку з високою активністю усічення у віддієслівних похідних на *-ення* необхідно зазначити, що воно викликане морфонологічними характеристиками суфіксальної морфеми і зумовлене природою твірної основи. ВДІ на *-ення* утворені від дієслів переважно доконаного виду з кінцевим морфом *-и-*.

Дослідження морфонологічних моделей, за якими відбувається пристосування віддієслівних іменників на *-ення* до словотвірних умов, дозволяє виділити морфонологічно гомогенні парадигми. Особливість цих парадигм полягає в тому, що вони представлені шістьма різновидами морфонологічних моделей (ММ).

Особливості першого різновиду парадигм – усічення дієслівної фіналі і постійний наголос (519; 32,49 %): *вдоскона́лити* – *вдоскона́лення*, *ві́нести* – *ві́несення*, *заві́рити* – *заві́рення*, *сті́снути* – *сті́снення*, *усунути* – *усунення*.

Другий різновид гомогенних парадигм полягає в тому, що вони представлені морфонологічними моделями, для яких характерне усічення дієслівної фіналі, зсув наголосу з інфінітивного суфікса на твірну основу (328; 20,54 %): *ві́ддаліти* – *ві́дда́лення*, *схва́лити* – *схва́лення*, *сма́лити* – *сма́лення*, *ді́лити* – *ді́лення*, *заселіти* – *засе́лення*, *бі́лити* – *бі́лення*. Диференційна ознака третього різновиду гомогенних парадигм полягає в тому, що вони представлені морфонологічними моделями, для яких характерне усічення дієслівної фіналі, консонатні альтернації і постійний наголос (324; 20,54 %): *роzkла́сти* – *роzkла́дення* (с//д), *відоб́разити* – *відоб́ра́ження* (з//ж), *знешкóдити* – *знешкóдження* (д//дж), *до́водити* – *до́вод́ження* (д//дж), *ві́робити* – *ві́робле́ння* (б//бл).

Особливості четвертого різновиду парадигм – усічення дієслівної фіналі, консонатні альтернації і переміщення наголосу з інфінітивного суфікса на

твірну основу (310; 19,43 %): *закрі́нути* – *закрі́плення* (п//пл), *обсади́ти* – *обса́дження* (д//дж), *дроби́ти* – *дрóблення* (б//бл).

Для п'ятого різновиду морфонологічних моделей характерне усичення дієслівної фінали, консонантні альтернації і модифікація наголосу (переміщення з твірної основи (інфінітивного суфікса) на дериваційний суфікс) (94; 5,88 %): *проси́ти* – *проше́ння*, *вгості́ти* – *вгоще́ння*.

Особливості шостого різновиду парадигм – усичення наголошеної дієслівної фінали, консонантні альтернації, зсув наголосу з інфінітивного суфікса *-ти* на твірну основу (22; 1,38 %): *розпекти́* – *рознéчення* (к//ч), *розпекти́* – *рознéчення* (к//ч), *звести́* – *звéдення* (с//д).

Таким чином, близькість морфонологічної будови фінали твірних основ семантично й етимологічно неоднорідних дієслів не може забезпечити однотипність і однорідність морфонологічної поведінки у структурі похідних іменників на *-ення*. Даний формант утворює назви дії від основ теперішнього і майбутнього часу доконаного виду дієслів з основою інфінітива на приголосний (*досягти* – *досягну* – *досягнення*, *зберегти* – *збережу* – *збереження*, *винайти* – *винайду* – *винайдення*).

Найвищими дериваційними потенціями в іменниковій зоні відзначаються віддієслівні іменники на *-ення*. Аналіз ВДІ на *-ення* дає підстави виділити морфонологічні моделі віддієслівних іменників на *-ення*.

У + Ас
У + Ао
У + Ч (С//С) + А
До У + Ч (С//С) + А(о)
 У + Ч (С//С) + А(с)
 Ун + Ч (С//С) + А(о).

Характерно, що саме відповідна морфонологічна будова визначає готовність морфеми до тієї чи іншої зміни.

М. Ю. Федурко досліджуючи морфонологічні особливості відіменникових похідних виділила морфонологічно релевантні ознаки кореневих (основних) та афіксальних морфем. Для коренів (основ) – це:

1) їхня частиномовна належність; 2) фонологічна маніфестація контактної зони; 3) клас фінальної морфеми; 4) складова будова кореня; 5) його формальна членованість / не членованість; 6) наявність у складі нульової морфеми та характер її репрезентації. До ознак суфіксів, що впливають на морфонологічну структуру похідних, належать: частиномовна закріпленість, характер – консонантний, вокалічний – ініціалі, акцентологічні характеристики [10, 245].

Досліджуючи морфонологічні особливості віддієслівних похідних можна виділити такі морфонологічно релевантні ознаки кореневих (основних) та афіксальних морфем. Для коренів (основ) – 1) частиномовна належність; 2) фонологічна маніфестація контактної зони; 3) характер кореневої морфеми. До ознак суфіксів, що впливають на морфонологічну структуру похідних, належать: частиномовна закріпленість, структура форманта, акцентологічні особливості.

Аналіз деведбативів на **-ння** дає можливість зробити висновок про наявність відношення формально-семантичного варіювання. Структурно-семантичне співвіднесення ВДІ на позначення опредметненої дії чи стану з їхніми основами-мотиваторами свідчить, що відношення формально-семантичного варіювання досягається за допомогою сполучуваності з питомими суфіксальними морфемами **-ння, -ення, -іння**. Необхідно зазначити, що об'єднуючись на основі граматичної предметності, ці форманти виявляють певні внутрішні валентні особливості.

ВДІ на **-(а)ння** (*дозрівати – дозрівання, конструювати – конструювання, одужати – одужання, досягати – досягання, випікати – випікання*) зберігають в структурі іменника-мотиватора тематичний голосний основи дієслова-мотиватора недоконаного виду. Віддієслівні похідні на **-ення, -іння** мотивовані дієсловами переважно доконаного виду. При творенні похідних із суфіксом **-ення** відбувається усічення дієслівної фінали, можливі консонантні альтернації і зміна наголосу, а при творенні похідних із суфіксом **-іння** відбувається усічення дієслівної фінали, збереження або усічення в структурі іменника-мотиватора тематичного голосного основи дієслова-мотиватора недоконаного виду, можливі консонантні альтернації і зміна наголосу (*прославити – прославлення (в//вл), становити – становлення (в//вл), звабити – зваблення (б//бл), вкоротити – вкорочення (т//ч); управляти – управління, садити – садіння (д//д'), говорити – говоріння (р//р'), косити – косіння (с//с'), муркотати – муркотіння (т//т'), крутити – крутіння (т//т'), цвісти – цвітіння (с//т'), плести – плетіння (с//т')*). Консонантна альтернація *с//т'* виникла ще на праслов'янському ґрунті внаслідок дисимілятивних змін.

Аналіз семантичної структури ВДІ на **-ання** дає можливість зробити висновок, що у дієсловах-мотиваторах недоконаного виду зберігається семантика тривалої, незакінченої дії, спрямованої на розгортання в подальшому, а віддієслівні похідні на **-ення, -іння** мають з послабленим дієслівним значенням (порівняно з віддієслівними похідними на **-ання** вторинне предметне значення). Формант **-іння** ввійшов у сучасну словотвірну систему української мови двома шляхами: 1) внаслідок перерозкладу (давній суфікс **-ниє, -ньє**); 2) внаслідок фонетичного варіювання суфікса **-ення** у наголошеній позиції (пор. *крої'ння* поряд із *крóєння, значі'ння – знáчення, але варі'ння – варéння*) [6, с. 69].

У сучасній лінгвістиці підтримується думка, що формант **-енн-** віддієприкметникового походження [5, с. 217; 4, с. 168], оскільки структурно ВДІ на **-іння** співвідносяться з основами пасивних дієприкметників. Валентність суфікса **-енн-** характеризується тим, що цей формант приєднується переважно до дієслів доконаного виду, при цьому відбувається усічення дієслівної фінали, консонантні альтернації (в більшості похідних), постійний наголос або зсув наголосу з інфінітивного суфікса на твірну основу: *оздóбити – оздóблення, оздорóвити – оздорóвлення, напра́вити – напра́влення, впрова́дити – впрова́дження; пересади́ти – переса́дження, відроди́ти – відрóдження, заворожíти – заворо́ження, ухвали́ти – ухвалéння*.

Як бачимо, зміна наголосу відбувається у тих випадках, коли у дієслова-мотиватора доконаного виду наголошений кінцевий морф основи **-и-**. Необхідно зазначити, що в сучасній українській мові віддієслівні іменники на **-ення**, **-іння** можуть паралельно функціонувати і сполучатися з одним дієсловом (певним лексико-семантичним варіантом (ЛСВ)), набуваючи диференційних відтінків, при цьому необхідно зазначити, що ВДІ на **-іння** мають все ж таки виразнішу ознаку тривалості дії або процесу: *носіти – но́шення, носі́ння, діліти – ді́лення, ділі́ння, сушіти – суше́ння, суші́ння*.

Таким чином, у ВДІ, формально співвідносних з дієсловами доконаного виду, домінує сема тривалого процесу, однак при творенні похідних можуть ВДІ набувати нових ЛСВ – наслідку дії (пор. *оголошення, збереження, озброєння*), характерно, що ЛСВ наслідку дії можуть мати і ВДІ, мотивовані дієсловами недоконаного виду (пор. *вишивання, в'язання, креслення*).

ВДІ на **-ння**, часто наближаючись до абстрактного значення, мають дещо послаблені семи тривання в часі: *питання, торкання, доторкання, виконання, недовиконання, прощання, з'ясування*.

Кожна конкретна морфонологічна зміна на міжморфемному шві відбувається лише за наявності відповідних умов, які формують морфонологічну позицію. Вивчення морфонологічних трансформацій дає можливість виділити морфонологічні моделі. Досліджуючи валентні особливості ВДІ на **-ення**, необхідно враховувати морфонологічно релевантні ознаки кореневих (основних) та афіксальних морфем. Необхідно зазначити, що при вивченні словотвірної морфонології віддієслівних похідних на морфемному шві відбуваються консонантні альтернації. Так, при творенні віддієслівних іменників на **-ення** відбуваються такі чергування приголосних *перекла́сти – перекла́дження (с//д), насади́ти – наса́дження (д//дж), зва́бити – зва́блення (б//бл), пла́вити – пла́влення (в//вл), знайо́мити – знайо́млення (м//мл), розче́пити – розче́плення (п//пл), сплати́ти – спла́чення (т//ч), запро́сити – запро́шення (с//ш), захисті́ти – захи́щення (ст//шч)*.

Дослідження морфонологічних трансформацій при творенні віддієслівних іменників дає можливість вивести морфонологічні моделі, з допомогою яких можна описати морфонологічну структуру похідних лексем певної частини мови і синтезувати план вираження усіх можливих. Характерно, що морфонологічні моделі віддієслівних дериватів складні, оскільки ґрунтуються на двох і більше змінах.

Вивчення особливостей морфонологічної адаптації віддієслівних іменників на **-ння**, зокрема **-ення** в сучасній українській літературній мові, дає можливість простежити механізм модифікації основи (альтернації), зокрема кінцевого приголосного, і вплив на цю модифікацію форманта. Доцільно зазначити, що чергування відбувається, коли кінцеві приголосні основи фонологічно відповідають вимогам морфонологічної позиції (пор. чергування твердої фонемі з м'якою або чергування, зумовлені позицією приголосних перед **j**).

Унаочнення морфонологічного фактора у процесі словопородження дає можливість вивчити валентні особливості формантів сучасної української мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К. : Вища шк., 1999. – 207 с.
2. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. – М. : Просвещение, 1973. – 304 с.
3. Касевич В. Б. Морфологія. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 180 с.
4. Колібаба Л. М. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів. – К. : Інститут української мови НАН України, 2005. – 349 с.
5. Лагутіна А. В. Відієслівні абстрактні іменники на *-ння* в історії української літературної мови // Дослідження з української та російської мов. – К. : АН УРСР, 1964. – С.212– 231.
6. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
7. Толстая С. М. Морфологія в структурі слов'янських мов. – М.: ИНДРИК, 1998. – 318 с.
8. Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии. – М. : Прогресс, 1987. – 560 с.
9. Українська мова : Енциклопедія. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
10. Федурко М. Морфологія відіменникового словотворення. – Київ–Дрогобич : Вимір, 2003. – 271 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВДІ – відієслівні іменники, ЛСВ – лексико-семантичний варіант, ССП – семантико-словотвірне поле, ММ – морфологічна модель, У – усічення дієслівної фінали, Ун – усічення наголошеної дієслівної фінали, Ч – консонантні альтернативи, А – зміна наголосу (п – префіксальний, к – кореневий, с – суфіксальний наголос).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Демешко Інна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Коло наукових інтересів: словотвірна морфологія сучасної української літературної мови.